

De wording van het christendom (2). De eerste drie eeuwen

door Alex van Heusden

Het christendom is van joodse oorsprong. Maar vanaf wanneer kun je spreken van christendom? Om één hardnekkig misverstand uit de weg te ruimen: het christendom is niet gesticht, maar in een geleidelijk, bijna vier eeuwen omvattend proces ontstaan. Het christendom beroept zich op Jezus van Nazaret, het belijdt hem als de Christus, de zoon van God - maar de 'historische' Jezus heeft geen nieuwe religie gesticht en geen kerkorde ingevoerd. Zijn eerste volgelingen waren allen joden en bléven dat ook; zij werden geen 'christenen', zeker niet in de moderne betekenis van het woord, maar aanhangers van een beweging, een van de vele, binnen het toenmalige jodendom.

Er waren er meer in die roerige eerste eeuw van de gangbare jaartelling die door hun volgelingen werden beschouwd als de messias, de bevrijder van Israël. De roep om verzet en opstand tegen de Romeinse onderdrukking van het joodse volk in de rijksprovincie Judea werkte dit verschijnsel in de hand. Andere groepen, vooral die der Farizeeën, zagen geen heil in messiaanse avonturen die naar hun oordeel zouden uitlopen op een catastrofe voor het joodse volk. De geschiedenis heeft hen gelijk gegeven. De eerste grote joodse opstand, in het jaar 66 begonnen in het noordelijke Galilea (de geboortestreek van Jezus), leidde tot de verwoesting van Jeruzalem, stad en tempel, in het jaar 70.

Aanzienlijk jodendom

Of de joodse volgelingen van Jezus actief betrokken waren bij deze opstand of zich juist afzijdig hielden, valt niet meer te reconstrueren. Volgens enkele oude bronnen vluchtten joodse aanhangers van Jezus uit Jeruzalem, toen de ondergang van de stad dichtbij was. Hoe het ook zij, de Jezus-beweging heeft als enige messiaanse groepering de ramp van het jaar 70 overleefd. Hoe kon dit gebeuren?

De beslissende factor is geweest dat deze beweging al snel na de dood van Jezus aanhang vond buiten het joodse land, in de diaspora, waarbij de rol van Paulus - die van de bekende nieuwtestamentische brieven en net als Jezus een jood! - nauwelijks te overschatten is. Omstreeks het begin van de tweede eeuw bestond maar liefst 10 procent van de bevolking in het Romeinse imperium uit joden. De joodse godsdienst en leefwijze genoten een zeker aanzien onder gecultiveerde burgers van het Romeinse rijk die joden als burens hadden en niets moesten hebben van de welig tierende, maar naar wijsgerige maatstaven zo onredelijke mysteriereligies: syncretistische stromingen waarin oosterse cultusvormen vermengd werden met elementen uit de Grieks-Romeinse religies. Zo was er de cultus rond Isis, de voornaamste godin uit het oude Egypte, die alom in de Romeinse wereld verering genoot. Zij stond centraal in carnavaleske processies die altijd veel toeschouwers trokken. Via initiatierituelen kon men deel krijgen aan de 'mysterieën' van deze godin, aan 'verlossing' en 'wedergeboorte', maar dan moest men wel flink in de buidel tasten.

Onder de niet-joden (Hebreeuws: gojiem) bevonden zich tal van zogeheten 'godvrezenden': zij beleden de God van Israël als de enige ware en bezochten de synagoge. Ze wilden erbij horen, bij het 'volk van het verbond', maar zonder zich te laten besnijden en zonder de plicht de halacha, de joodse leefwijze, tot in detail te hoeven volgen. En voor diaspora-joden, hoeveel het er waren weten we niet, bood de leer van Paulus de mogelijkheid om volop jood te blijven en tegelijk een nieuwe relatie aan te knopen met hun niet-joodse burens, op basis van gelijkwaardigheid.

Verschillende visies op Paulus

Over 'die moeilijke Paulus' (Lucas Grollenberg) zijn allerlei verhalen in omloop, positief en negatief van aard. Nu eens wordt Paulus beschouwd als de eigenlijke stichter van het christendom, dan weer wordt de oorsprong van het christelijke anti-judaïsme aan hem toegeschreven, en ook het schisma tussen jodendom en christendom zou door hem zijn bewerkt. Van al die verhalen - er zijn nog andere dan de hier genoemde - bestaan ook weer mengvormen en zij worden, om het nog ingewikkelder te maken, bovendien verschillend gewaardeerd.

Het cruciale punt is telkens weer Paulus' verhouding tot de thora, in de christelijke traditie doorgaans tendentieus 'de joodse wet' genoemd. Maar thora is meer dan 'wet', thora beperkt zich niet tot 'voorschriften en leefregels'. Thora betekent onderwijzing, richtsnoer, aanwijzing ten leven. In de joodse traditie is thora de naam voor de vijf boeken van Mozes, de eerste afdeling van de Hebreeuwse bijbel. Ook de verhalen in deze vijf boeken zijn thora. En het visioen van bevrijding is thora, zoals dat besloten ligt in het verhaal van de uittocht van de 'kinderen Israëls' uit het diensthuis Egypte - het boek Exodus.

Volgens een zeer vroege interpretatie van zijn brieven had ook voor Paulus zelf de christelijke kerk de plaats ingenomen van Israël en had de thora haar betekenis verloren. Volgens Martin Luther (1483-1546) behoorde 'de rechtvaardiging door het geloof zonder werken der wet' tot het centrum van Paulus' eigen denken. En sinds het begin van de negentiende eeuw zijn de meeste historisch-kritische bijbelgeleerden de mening toegedaan dat het gedachtegoed van Paulus niet geworteld is in de farizees-rabbijnse mondelinge leer, de uitleg van thora, maar de typische structuur vertoont van het Griekse denken. Paulus zou dus gebroken hebben met het jodendom, met zijn eigen joodse volk.

Maar dat lijkt niet waarschijnlijk. Evenals de andere joden die zich bekeerden tot Jezus, is Paulus altijd jood gebleven. Nergens in zijn brieven noemt hij zich een christen. Daarin benadrukt hij juist zijn jood-zijn: 'Besneden op de achtste dag, uit het geslacht van Israël, de stam Benjamin, Hebreeër uit Hebreeën, naar de thora een Farizeeër' (Filippenzen 3:5v) - dat wil zeggen, hij onderhield de 'voorschriften en leefregels'.

Ook is het niet waar dat Paulus de thora ongeldig zou hebben verklaard. Wél was het zijn overtuiging dat de thora niet kon worden opgelegd aan niet-joden die Jezus wilden volgen. Zijn vuistregel: de jood blijft jood - met de thora; de Griek blijft Griek - zonder de thora.

Paulus schreef brieven, geen opstellen of afgeronde theologische traktaten. Brieven schrijven is iets heel anders dan een Grote Katechismus schrijven. Het ging Paulus primair om een geordend leven in de gemeente. Zijn brieven moeten daarom worden verstaan als vormen van praktisch onderricht, in antwoord op vragen die hem uit allerlei hoeken bereikten. Het zijn gelegenheidsgeschriften, toegesneden op lokale situaties, in een concrete historische en ook sociologische context. Pas als aan deze gegevens recht wordt gedaan, kunnen we de beschouwingen over 'de rechtvaardiging door het geloof' en de betekenis van de thora in hun juiste proporties zien. Ze vormen niet de hoeksteen van Paulus' gedachtegoed.

Paulus was een tijdgebonden denker die worstelde met de vraag hoe joden en niet-joden met elkaar moesten leven, anticiperend op een nieuwe tijd (Hebreeuws: *olam haba*, 'komende wereld') waarin alle scheidsmuren tussen mensen zouden zijn afgebroken. Als ergens de hoeksteen van Paulus' denken moet worden gezocht, dan wel hier.

In kritische dialoog met zijn eigen farizees-joodse traditie heeft Paulus de toestand in de wereld gezien, hoe die beheerst wordt door het Romeinse imperiale systeem, en zich afgevraagd welke toekomst is weggelegd voor joden en niet-joden,

vernederd onder hetzelfde slavenjuk. Zijn antwoord, zijn politieke strategie: Jezus Messias brengen als het goede nieuws - evangelie. Dit goede nieuws kan, wat hem betreft, het einde (Grieks: telos) van de thora als regelgeving betekenen, zolang het doel (Grieks eveneens: telos) van de thora, het visioen, niet uit het zicht verdwijnt (Romeinen 10:4): het aanbreken van de komende wereld, door Paulus ook 'nieuwe schepping' genoemd (2 Korintiërs 5:17). In dit spanningsveld, moeilijk verstaanbaar en voor velen een 'steen des aanstoots' gebleken, bewoog zich het denken van Paulus.

'Christenen'

Wij spreken over christendom en de aanhangers van deze godsdienst noemen wij christenen. In christenen zit het Griekse christos, hetgeen een weergave is van het Hebreeuwse masji'ach, 'gezalfde' ('messias'). In de bekende vier evangeliën komt de benaming 'christenen' niet voor, in de brieven van Paulus ook niet. Paulus noemt de aanhangers van Jezus 'zij die van de messias zijn' (1 Korintiërs 15:23). In het boek Handelingen der Apostelen heten zij 'die van de weg' (Handelingen 9:2). Ook in Handelingen (11:26) lezen we: 'In Antiochië werden de leerlingen voor het eerst christianoï genoemd.' Het zijn buitenstaanders geweest die de leerlingen bestempelden als christianoï, 'messiasadepten' ofwel 'christenen'. Waarschijnlijk een spotnaam: zie die daar eens, volgelingen van een messias, maar wel een gekruisigde messias! De spotnaam werd in eigen kring van lieverlee een soort geuzennaam.

Als, opnieuw in Handelingen, Paulus gevangen zit in Caesarea en wordt ondervraagd door koning Agrippa, zegt deze spottend: 'Jij wilt wel heel snel een christianos van mij maken' (Handelingen 26:28).

Talrijke stromingen

De beweging in naam van Jezus Messias, nog door de Romeinse geschiedschrijver Suetonius kort na het jaar 100 getypeerd als een nieuw en boosaardig bijgeloof, en enkele malen bloedig vervolgd, telde rond het jaar 250 ruim een miljoen aanhangers - overwegend niet-joden. Die miljoen behoorden tot talrijke stromingen die zich alle beriepen op Jezus en op de apostelen, maar onderling volstrekt verschillend waren.

Over dit thema bracht de Amerikaanse nieuwtestamenticus Bart D. Ehrman een omvangrijke studie uit: *Lost Christianities. The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew* (Oxford University Press 2003). Hij schrijft: 'Wat zou gevarieerder kunnen zijn dan dit veelkleurige fenomeen, het christendom in de moderne wereld? Welnu, daar is een antwoord op: het christendom in de antieke wereld. Zoals historici zich zijn gaan realiseren, waren in de eerste drie eeuwen de gebruiken en de geloofsovertuigingen van de mensen die zichzelf christen noemden, zo gevarieerd dat de moderne verschillen tussen rooms-katholieken, primitieve baptisten en zevendedagsadventisten er volkomen bij in het niet vallen.

De meeste van deze antieke vormen van christendom zijn mensen in de hedendaagse wereld onbekend, omdat zij ten slotte hervormd werden of uitgeroeid. Als gevolg daarvan werden de heilige teksten die sommige antieke christenen gebruikten ter ondersteuning van hun religieuze perspectieven, in de ban gedaan, vernietigd of ze raakten in vergetelheid - op een of andere manier verloren. Veel van deze teksten pretendeerden te zijn geschreven door Jezus' meest nabije volgelingen. Tegenstanders van deze teksten verklaarden dat het om vervalsingen ging.'

Bij dit veelvormige christendom in de antieke wereld horen de voorlopers van de orthodoxie, zoals de 'apostolische vaders' Ignatius van Antiochië, Polycarpus van Smyrna en de onbekende schrijver van het Onderricht der Apostelen - alle drie uit de tweede eeuw. Vandaag de dag worden zij gezien als de grote coryfeeën van het

vroege christendom. Nog altijd domineren zij de handboeken van de oude kerkgeschiedenis. Maar in hun eigen tijd waren zij slechts enkelen uit velen. Lang niet overal genoten zij hetzelfde gezag. Binnen andere vormen van vroeg christendom waren hun geschriften helemaal niet in tel.

Er waren kringen waarin men geloofde dat de dood van Jezus de wereld verlost had - 'verzoenend lijden en sterven' -, anderen waren van oordeel dat Jezus daar niets mee te maken had - zijn dood aan het kruis was alleen maar smadelijk. Er waren er ook die geloofden dat Jezus zelfs nooit gestorven was, maar slechts 'in schijn' op aarde had geleefd. Volgens sommigen was Jezus 'volledig mens', volgens anderen 'volledig God' en weer anderen zeiden 'volledig mens én volledig God'. Er is, in het kader van deze theologische strijd, geen enkele reden om de ene groep wel het predicaat 'christelijk' toe te kennen en de andere niet.

Drie grote stromingen

Volgens Bart Ehrman waren er in de eerste eeuwen drie grote stromingen met onderscheiden visies op de persoon en de betekenis van Jezus.

Allereerst de joodse leerlingen van Jezus Messias, ook wel ebionieten genaamd, 'armen': zij houden vast aan de halacha, de joodse levenswandel. Zij beschouwen Jezus als een uitzonderlijk mens, een grote leraar en profeet, maar niet als God - dat vonden zij ronduit blasfemisch zijn. Voor hen is hij volop mens en dus ook volop jood gebleven.

Vervolgens de gnostici: zij hebben weinig tot niets op met de joodse wortels van hun beweging. Zij zien Jezus als een boodschapper van de ene, ware God die de goddelijke vonk in de ziel van de mensen moest wekken en aanwakkeren. Het heil werd gezocht in ware kennis (Grieks: gnosis) omtrent de bestemming der mensen in een treurige wereld. Het juiste inzicht verkrijgen, 'verlichting', daar moest de mens toe komen en die moest hij innerlijk ervaren, in zijn ziel. (Zie het artikel 'De wereld van de gnosis' in de vorige aflevering van Roodkoper.)

Ten slotte de apostolische ekklesia: de samenhang van plaatselijke gemeenten die alle onder het gezag staan van een episkopos, 'toeziener'. Deze vorm van vroeg christendom staat tussen beide andere stromingen in, met hun Jezus als helemaal mens en tegelijk helemaal God. Het heeft er alle schijn van dat de apostolische ekklesia, zeker aanvankelijk, geen eigen positie heeft bekleed, maar zich vooral tegen de anderen heeft afgezet. Zoals Ehrman schrijft: 'In veel gevallen was het de weerzin tegen de alternatieven waardoor apostolische christenen tot bepaalde overtuigingen kwamen.' Tegenover de joodse leerlingen poneerden zij Jezus de God, tegenover de gnostici Jezus de mens.

Wat de apostolische ekklesia vooral van de andere richtingen onderscheidde, was haar nadruk op eenheid en haar strakke organisatie met de episkopos aan het hoofd van de lokale gemeente. Andere groepen opereerden zonder noemenswaardige structuur en eenheid van denkbeelden, wat mogelijk een verklaring biedt voor hun ondergang.

De apostolische ekklesia

Het verhaal gaat, zoals bronnen vanaf de tweede eeuw betuigen, dat de apostel Petrus naar Rome reisde, de leiding op zich nam van de ekklesia aldaar en kort voor zijn dood - evenals zijn leermeester zou hij gekruisigd zijn, maar met het hoofd naar beneden - een opvolger benoemde. Volgens Irenaeus van Lyon (omstreeks 140 geboren) was dat Linus, maar Tertullianus (160-ca. 240) schoof Clemens naar voren als Petrus' geestelijke erfgenaam. Van Clemens zijn twee brieven bewaard gebleven. De eerste schreef hij omstreeks het jaar 96 aan de gemeente van Korinte

die toen in een grote crisis verkeerde. Leden van de ekklesia in de Griekse havenstad hadden enkele presbuteroi, 'oudsten', die door de episkopos waren aangesteld, uit hun ambt gezet. Daartegen kwam Clemens, met alle gezag die de ekklesia van Rome kennelijk al bezat, in het geweer: benoemingen gedaan door de episkopos, kunnen niet ongedaan worden gemaakt. Voornaamste argument (1 Clemens XLII):

De apostelen hebben ons het goede nieuws - evangelie - verkondigd in opdracht van de heer Jezus Christus. Jezus Christus werd door God uitgezonden. Christus komt van God en de apostelen komen van Christus. Dit vond allebei plaats op geordende wijze krachtens de wil van God. (...) Terwijl zij - de apostelen - in stad en land verkondigden, stelden zij hun eerstelingen aan, na hen in de Geest onderzocht te hebben, als toezieners (episkopoi) en diakens over hen die tot geloof zouden komen.

Anders gezegd: de ambtsdragers in de ekklesia - oudsten en diakens - zijn aangesteld door de episkopos, die op zijn beurt benoemd is door de apostelen, die waren uitgekozen door Jezus, die was gezonden door God. Wie dus in verzet komt tegen ambtsdragers in de gemeente, keert zich tegen de apostelen, tegen Jezus en zelfs tegen God.

De episkopoi als 'opvolgers' van de apostelen: men spreekt dan van 'apostolische successie'.

Constantijn

Alleen de apostolische ekklesia met haar accent op organisatie, eenheid en vastgelegde geloofswaarheden was op den duur aantrekkelijk genoeg om uit te groeien tot de staatsgodsdienst van het Romeinse rijk dat, zeker sinds de derde eeuw, hopeloos in verval was geraakt, zowel economisch als organisatorisch. De vele oorlogen gingen hun tol eisen. Plaatselijke eliten en legerleiders opereerden volkomen onafhankelijk in hun hang naar de grote macht en het grote geld. Bovendien ontbrak het aan een sluitende, universele ideologie die als grondslag kon dienen voor een nieuw te vestigen eenheid van het gigantische imperium. Rome heeft zich overigens niet zonder slag en stoot toegewend naar de apostolische ekklesia. Het grote rijk heeft nog tegengesputterd en onder Diocletianus geprobeerd het christendom met wortel en tak uit te roeien. Maar het mocht niet baten. Keizer Constantijn schreef zijn overwinning op zijn naaste belager Maxentius bij de Pons Milvius toe aan Christus en een jaar later, in 313, decreteerde hij godsdienstvrijheid voor iedereen. In 325 was het Constantijn die het concilie van Nicea bijeenriep - dus niet de episkopos van Rome, Silvester, of enige andere kerkelijke leider. Daar werd de geloofsbelijdenis gedecreteerd die iedere christen moest aanhangen, met de nadruk op de 'wezenseenheid' van Vader en Zoon, van God en Jezus - beiden even goddelijk.

In 392 verhief keizer Theodosius het christendom tot staatsgodsdienst en tot enige religio licita (toegestane religie). Een jaar later, in 393, kwam de synode van Hippo, Klein-Azië, bijeen en werd de canon van het Nieuwe Testament, de officiële lijst van ambtelijke boeken, definitief vastgesteld: vier evangeliën, één boek Handelingen, eenentwintig brieven, één boek Openbaring. Ruim dertig evangeliën, tenminste vijf boeken Handelingen, dertien brieven en verwante documenten, en zeven apocalyptische boeken werden als secundair of zelfs ketters van de hand gewezen en kregen geen canonieke status.

Orthodoxen en ketters

Nog altijd vertonen kerkelijke historici van het vroege christendom de neiging om wat men 'orthodoxie' is gaan noemen, de belijdenis van de apostolische ekklesia,

die van Nicea en volgende concilies, als maatstaf te leggen op de ontwikkelingen van de eerste drie eeuwen. Steevast maken zij onderscheid tussen orthodoxen en ketters of scheurmakers. Maar op de tweede en derde eeuw is dit onderscheid niet van toepassing: het gaat terug op een redenering achteraf die het gevolg is van eeuwenlange indoctrinatie door de zegevierende apostolische ekklesia. De nieuwbakken orthodoxen tilden hun geestelijke voorgangers - de apostolische en andere vaders - op het zadel van het enig ware christendom, alle andere stromingen belandden in de verdomhoek van de ketterij. Sommige daarvan zijn ten slotte opgegaan in de 'ene, heilige, katholieke en apostolische kerk', maar de meeste zijn op den duur, lang niet altijd op zachtzinnige wijze, uit de geschiedenis verdreven - zo ook de teksten die hun heilig erfgoed waren. Enkele groepen gingen ondergronds om soms eeuwen later in nieuwe gestalte weer op te duiken. Zo heeft de gnostiek vele uitlopers gekend: de katharen in Zuid-Frankrijk, de alchemisten, de rozenkruisers.

uit: Roodkoper, 10e jaargang, nummer 2 – juli 2005